

AZƏRBAYJAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ

P O L İ S   A K A D E M İ Y A S I

Kafedra: «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi»

Fənn: «Hüquq nəzəriyyəsi-2»

M Ü H A Z İ R Ə

**MÖVZU 9. «HÜQUQUYĞUN DAVRANIŞ, HÜQUQ
POZUNTUSU, HÜQUQİ MƏSULİYYƏT».**

Bakı – 2015

MÖVZU: HÜQUQAUYĞUN DAVRANIŞ, HÜQUQ POZUNTUSU, HÜQUQİ MƏSULİYYƏT

PLAN:

Giriş

1. Hüquqauyğun davranışın anlayışı və növləri.
2. Hüquq pozuntusunun anlayışı, əlamətləri, növləri və tərkib elementləri.
3. Hüquq məsuliyyətinin anlayışı və növləri.

Nəticə

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2002.
2. «Normativ-hüquqi aktlar haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 14.01.2000-ci il.
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. 01.09.2000-ci il.
4. «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi». Dərslik. Polis Akademiyası. Bakı, 2007.
5. **Xropanyuk**. «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi». Bakı, 2007.
6. **Lazerev**. «Ümum dövlət və hüquq nəzəriyyəsi». Bakı, 2006.
7. **Aqşin Quliyev**. Hüquq ensiklopediyası.
8. 100 suala 100 cavab. Metodik vəsait.
9. **Piqolkin** «Podqotovka proektov normativnom akt».

Giriş

İnsanın cəmiyyətdə müxtəlif səpkili davranışlarını izah etməzdən əvvəl, baxaq görək insan nədir?

İnsan – bioloji ictimai varlıqdır. İnsanın ictimai xüsusiyyətləri onun bioloji, fiziki, psixofizioloji və s. xüsusiyyətləri ilə sıx, qarşılıqlı əlaqədədir. Bütün bu xüsusiyyətləri ilə, birinci növbədə isə ictimai mühitdə yaşamaq, ağıllı, yüksək dərəcədə süurlu hərəkət etmək qabiliyyəti ilə insan digər canlılardan fərqlənir.

İnsan canlı varlığın keyfiyyət spesifikliyini ifadə edir. Onun istər təbii və ictimai, istərsə də ictimai və bioloji cəhətləri olduqca mürəkkəbdir.

İnsan – cəmiyyəti təşkil edən çoxluqdan biridir. Ona görə də cəmiyyətin siyasi sistemi olan dövlət və cəmiyyətdəki münasibətləri nizama salan hüquq insanın qarşısına müəyyən vəzifələr qoyur.

Hüquqi vəzifə dedikdə, birinci növbədə cəmiyyətin və vətəndaşların mənafeyi naminə dövlət tərəfindən müəyyən edilən və təmin edilən ictimai zəruri davranış ölçüsü başa düşülür. Hüquqdan fərqli olaraq, vəzifələr məcburi qaydada, həm də qanunauyğun surətdə icra olunmalıdır.

Lakin insanların hamısı öz vəzifələrini, hüquqlarını və ictimai həyatda oynayacaqları düzgün olan rolu eyni dərəcədə qavramır və eyni qaydada realizə etmirlər. Buna görə də insanın cəmiyyətdə hüquqi əhəmiyyətli davranışı əsasən iki formada təzahür edir:

1. Hüquqauyğun davranış, yəni, qanuna riayət olunması, onun göstərişlərinin həyata keçirilməsi;
2. Hüquqazidd, yəni qanuna riayət olunmaması, yaxud onun göstərişlərinin müxtəlif formalarda pozulması qaydasındakı davranış.

Sual 1. Hüquqauyğun davranışın anlayışı və növləri.

İnsanın cəmiyyətdə davranışı onun törətdiyi əməllərdə, yəni öz hüquqlarını həyata keçirməsi və vəzifələr daşmasına və ya qanunun pozulmasına yönələn hərəkət və ya hərəkətsizliyində təzahür edir. Deməli, hər bir hüquqi davranış subyektiv hüquq və vəzifələrin həyata keçirilməsinə yönəlmiş hərəkət və ya hərəkətsizlikdir.

Hüququayyğun davranış insanın zahiri fəaliyyəti ilə hüquqi tələblərin yerinə yetirilməsindən və onun daxili münasibətlərinin vəhdətindən ibarətdir. Əgər insan şüurlu hərəkət etməyə, tutduğu əmələ, davranışına, cəmiyyətlə olan münasibətlərinə cavab verməyə qadir deyilsə, onu bir şəxsiyyət kimi xarakterizə edən zəruri xüsusiyyətlərdən məhrumdur. Dünyaya yenidən gözünü açmış insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşması üçün lazımı təbii və sosial inkişaf mərhələsi keçməlidir. O, nəinki fiziki və şüurlu cəhətdən inkişaf etməli, bununla yanaşı yaşamaq və ünsiyyət yaratmaq üçün zəruri həyat təcrübəsi əldə etməlidir.

Hüququayyğun davranış hüquq normalarında nəzərdə tutulan ictimai və şəxsi mənafeələrin ödənilməsinə, maddi və mənəvi sərvətlərdən qanuni istifadəyə yönəlmiş sosial faydalı hərəkətdir. Lakin, hər cür hüquqi davranış sosial faydalı olmur. Bununla belə, əgər hüquq subyektinin zahiri davranışı hüquqi tələblərə müvafiqdirsə və sosial zərərli deyilsə, onda o, hüququayyğun davranış hesab olunur.

Hüququayyğun davranışın əsasında insanların hüquqi göstərişlərin ədalətli və faydalılığını dərk etməsi, onların öz hərəkətlərinə görə cəmiyyət və dövlət qarşısında məsuliyyət durur. Bu məsuliyyət isə şəxsiyyətin sosial yetkinliyi və hüquqi savadlılığına əsaslanır.

Hüquqi dövlətdə yaşayan vətəndaşların əməllərinin əsas və əksər hissəsini hüququayyğun davranış təşkil edir. Hüquqi dövlət öz fəaliyyətində hüquqi nizamlaşmanın effektivliyinin dairəsini genişləndirməyə və sabitləşdirməyə, cəmiyyətdə hüquqla uyğunlaşmayan, hüquqazidd davranışların sıxışdırılıb çıxarılmasına cəhd edir.

İnsanın davranışı həmişə onun öz iradəsini ifadə etməsi ilə əlaqədardır. O, hüquq tələblərə şüurlu münasibət ifadə edir. Digər tərəfdən, insan daim

sosial mühitin təsiri altında olur. Buna görə də insanın şüuru, o cümlədən, hüquq düşüncəsi bir çox sosial amillərin təsiri altında formalaşır. Buna görə də ideya-tərbiyə işi onun dünyagörüşünün formalaşmasının mühüm amillərindən biridir. Məlumdur ki, şəxsiyyət müxtəlif amillərin (ailədə həyat şəraitinin, asudə vaxtın keçirilməsinin, əmək fəaliyyəti ilə məşğul olduğu kollektivin iş şəraiti, müxtəlif formalı tərbiyənin və s.) təsiri altında yetişir, formalaşır. Qanunların içərisində hüquqi tərbiyənin yerini və rolunu düzgün müəyyən etmək, bunu şəraiti, şərtləri, insanın özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq aparmaq zəruridir. Çünki, bu cür formalaşmış şəxsiyyət bütün davranışlarında əsasən hüququayğun təzahür etdirir ki, bu da cəmiyyət tərəfindən arzuolunan hərəkətdir. Bu fikirdən bəhrələnən V.M.Kuritsin və Z.D.İvanov hüququayğun davranışa belə tərif vermişdir: «Hüququayğun davranış cəmiyyətin maraqları tərəfindən arzu olunan və icazə verilən hüquq subyektlərinin elə davranışdır ki, hüquq normalarının tələblərinə cavab verir, dövlət tərəfindən qorunur və zəmanət verilir».

Əhalinin hüquq tərbiyəsi və hüququn təbliği hüquqa riayət olunmasının başlıca şərtidir. Belə ki, hüquq tərbiyəsi şəxsiyyətin hüquqi cəhətdən formalaşması hüquq düşüncəsinin formalaşması, üçün tədbirlər dövlət və ictimai təşkilatların fəaliyyətində mühüm yer tutmalıdır. Bu işdə başlıca vəzifələrdən biri – insanda əməyə vicdanlı münasibət, yüksək ictimai fəallıq, prinsipiallıq və nöqsanlara qarşı barışmsazlıq, nümunəvi davranış keyfiyyətləri təlqin etməkdir. Hüququayğun davranışın təzahürü üçün mənəvi şərait bunun vasitəsi ilə yaratmaq mümkündür. Bu cür mənəvi şəraitdən qidalanmış insanlarda həm özlərinin, həm də başqalarının əməllərini qiymətləndirmək üçün hüquqi meyar yaranır, onlarda hüquq normalarının tələblərinə dönmədən riayət etmək vərdişi, qanunçuluğun və hüquq qaydalarının möhkəmləndirilməsinin vacibliyi inamı aşılır. Bu insanda hüquqi tələblərin yerinə yetirilməsinə şüurlu münasibət yaradır ki, bu da hüququayğun davranışın subyektiv cəhətini təşkil edir. Hüququayğun davranışın subyektiv cəhətini hüququayğun davranışın motivləri yaradır. Hüququayğun davranışın motivi hüquq normalarının insanların

vərdisinə, daxili tələbinə çevrilməsidir. Hüquqauyğun davranışın motivləri sırasına qanunu bilməmək, yaxud qanuna süurlu riayət etmək, qanundan, yəni məsuliyətdən qorxaraq hüquqauyğun davranış törətməyi daxil etmək olar. Hüquqauyğun davranışın motivlərinin hüquqauyğun davranışın subyektiv cəhətini təşkil edərək, insanların davranışında mühüm rol oynadığını nəzərə alaraq, belə nəticəyə gəlmək olar ki, hüquq normaları ilə, qanunlarla tanış olmamaq, onları bilməmək cəmiyyətdə halların artmasına kömək edir, hüquq pozuntularına səbəb olur.

Kifayət qədər, hüquqi cəhətdən hazırlıq olmayan vəzifəli şəxslər tez-tez qanunçuluğun, birinci növbədə isə insan hüquqlarının kobudcasına pozulmasına, öz səlahiyyət və hüquqlarının həddini aşaraq, sui-istifadə və özbaşınalıq hallarına yol verirlər ki, bu da insanlarda hüquq nomralarına inamsızlıq motivinin formalaşmasına səbəb olur. Heç də təsadüfi deyil ki, hazırkı dövrdə ölkəmizdə gedən hüquqi dövlət quruculuğu prosesində insanlarda hüquqa şüurlu surətdə inam aşılınması, hakimiyyət səlahiyyətli orqanların fəaliyyətində insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qorunması istiqamətində mühüm addımlar atılır.

Hüquqauyğun davranışın özü isə, yəni hüquq subyektinin onun hüquq normasına müvafiq olan hərəkət və ya hərəkətsizliyində təzahür edən zahiri davranışı hüquqauyğun davranışın obyektiv cəhətini təşkil edir. Realizə formasından asılı olaraq, bu davranış hüquqa əməl etmə, hüquqdan istifadə etmə, hüququ icra, yaxud hüquq tətbiq etmə formasında ola bilər.

Hüquqauyğun davranış hərəkət və ya hərəkətsizlik formasında, bu və ya digər meyardan asılı olaraq müxtəlif növlərdə olur. İnsanın hüquqauyğun davranışının motivi, onun sosial-psixoloji meyli hüquqauyğun davranışın növləri üzrə təsnifatının da əsas meyarlarından biridir.

Məlumdur ki, insanın hüquqauyğun davranışı onun hüquqi tələblərə zahirən tabe olmasıdır. Lakin, cəmiyyətdə qanunun düzgünlüyünə və faydalılığına vətəndaşların daxili inam əsasında riayət etməsi, başqa sözlə desək, insanın dərk etdiyi və mənimsədiyi qaydaların realizəsinin, onun

psixoloci vəziyyətinin, iradəsinin qanunun icrasına yönəlməsinin nəticəsi kimi hüquqauyğun davranış vəzifəsi qoyulur.

Hüquqauyğun davranışın növləri aşağıdakılardır:

1. sosial-fəal davranış;
2. konformist davranış;
3. marginal davranış;
4. daxili mədəniyyətə əsaslanan hüquqauyğun davranış;

Hüquqauyğun davranışın sosial-fəal davranış növü şəxsiyyətin sosial-fəal mövqeyinin təzahürü, daha sabit davranış, daimi davranış olduğu üçün daha arzuolunan növüdür.

Hüququn bütün xalqın iradəsini ifadə etdiyi ölkələrdə vətəndaşların böyük əksəriyyəti qanunun tələblərini şüurlu və könüllü surətdə yerinə yetirir. Şəxsiyyətin siyasi yetkinliyi, mütəşəkkilliyi, intizamlılığı onun bu cür fəallığının zəruri şərtidir. Onu da qeyd edək ki, belə şəxsiyyət hüququn tələblərini nəinki könüllü, şüurlu surətdə yerinə yetirir, habelə qanunu pozanlara qarşı barışmaz mövqe tutur, bilavasitə özü, yaxud ictimai təşkilatların vasitəsilə hüququ pozanlara qarşı mübarizədə, həmçinin onların qarşısının alınması üçün profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsində fəal iştirak edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, hüquqauyğun davranışın ikinci növü konformist davranışdır. Konformist, «conform» ingilis sözü olub, «uyğun olan», «təbə olmaq» deməkdir. Öz mənasına görə bu davranış qanuna təbə olmaq anlamını verir, lakin bu təbə olma passiv, dərk olunmamış səciyyə daşıyır, real həyatda insan hüquqi tələblərə heç də həmişə öz daxili inamı əsasında riayət etmir. Bəzən o, şəraitə uyğun olaraq qanunu icra edir, onun davranışı ətrafdakıların, üzvü olduğu insan kollektivinin, yaxud hər hansı sosial qrupun davranışına uyğun gəlir. Bu cür xüsusiyyətə malik insanların əsasən öz şəxsi fikri, mövqeyi olmur. Onlar yalnız ətrafdakılara təbə olur. Bu cür hüquqauyğun davranış cəmiyyət üçün çox da arzuolunan deyil. Çünki o, qanunun qiymətləndirilməsi, onun düzgünlüyünə, insanların iradəsinin ifadəsi olmasına inamı ilə deyil, ətrafında olanlara oxşamaq, onların tərəfindən bəyənilmək arzusu ilə, «hamı

necə, mən də elə» prinsipi ilə törədilən davranışdır. Ona görə bu davranış cəmiyyət tərəfindən arzuolunmazdır ki, o cür insanlar həmişə hüququayğun davranış törədən insanların əhatəsində olurlar. Yəni, onlar sabit olmayan mövqeləri ilə cəmiyyətsiz olan baxışlara da tabe ola bilərlər.

Hüququayğun davranışın üçüncü növü marginal davranış adlanır. «Marginal» latın sözü olub, «həddində olmaq», «sərhəd» deməkdir. Bu davranış onunla səciyyələnir ki, insan daxilən bu və ya digər hüquq normasını bəyənmir, lakin məsuliyyət, cəza qorxusundan onun tələblərinə şüurlu surətdə tabe olur. Belə şəxsin hüququayğun davranışı dövlət məcburiyyətinin təsiri təhlükəsi nəticəsində olur. Hüququayğun davranışın sosial-fəal növündən fərqli olaraq marginal hüququayğun davranış hüquqi tələblərə zahiri tabeciliklə səciyyələnir. Bundan başqa, marginal davranışın mahiyyətini qorxu təşkil edir, yəni, insanın bu cür davranışı zahirən özünü biruzə versə də, onun daxili inamına ziddir. Marginal davranışı konformist davranışdan fərqləndirən cəhət isə bundan ibarətdir ki, marginal davranış törədən şəxs hüququn tələbləri, onun məzmunu ilə tanışdır lakin hüququ özündə arzuolunmayan məfhum kimi qiymətləndirir. Hüququayğun davranışın bu növü cəmiyyətsiz davranışa yaxındır, belə ki, səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən lazımi nəzarətin olmadığı, yaxud zəif olduğu zaman belə şəxslər qanunu poza bilərlər.

Hüququayğun davranışın dördüncü növü olan insanın daxili mədəniyyətinə əsaslanan hüququayğun davranış şəxsiyyətin sosial fəal davranışının ən yüksək formasıdır. Bu davranış növünün mahiyyəti ondan ibarətdir ki, şəxs hüquq normalarından, yəni hüquqi tələblərdən tamamilə xəbərsizdir, lakin onun iradəsini ifadə edən əməlləri hüququayğundur, hüquq normalarının tələblərinə tamamilə cavab verir. Bu cür davranış təzahür etdirən insanlar nə marginal davranışdakı kimi qorxudan, nə də sosial-fəal davranışdan fərqli olaraq, öz daxilində formalaşmış yüksək, mədəni şüurunun diqtəsi ilə hərəkət edirlər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz yüksək ümumi mədəniyyət səviyyəsindən başqa, belə davranışa səbəb hüquqi savadlılıq, siyasi yetkinlik, daxili mütəşəkkillik, intizamlılıq ola bilər. Daxili mədəniyyətə əsaslanan

hüququayğun davranış şəxsi mənafeyin ictimai mənafeyə uyğun gəldiyini, şəxsi iradənin bütün xalqın iradəsi ilə eyni olduğunu göstərir.

Cəmiyyətdə insanların hüququayğun davranışının obyektiv səbəblərindən biri də dövlət hakimiyyətinin demokratik mahiyyəti və tam xalq hakimiyyətinin mövcud olmasıdır. Təbiidir ki, insanlar onların tam hakimiyyətinə təminat verən hüquq normalarını, onun tələblərini könüllü olaraq həyata keçirir. Lakin, bundan başqa cəmiyyətdə insanların hüququayğun davranışının obyektiv cəhətləri olduğu kimi, subyektiv cəhətləri də var ki, buna misal olaraq insanın ona məxsus olan əmlakının və şəxsiyyətinin qorunması üçün ədalətli və ümumiyyətlə, hüquqa ehtiyacı olduğunu, yəni onun həyatda fəaliyyət göstərməsi, yaşaması, maddi nemətlərdən istifadəsi üçün hüquqi zərurətin dərk olunmasını misal göstərmək olar.

Hüququayğun davranışın subyektiv səbəbləri içərisində ədalətli hüququn rolu, onun tərbiyəvi təsiri xüsusi qeyd olunmalıdır. Ədalətli hüquq-hüquq normalarında nəzərdə tutulan davranış motivlərinin formalaşması və inkişafına kömək edir, qanuna riayət olunmasına stimül yaradır. Hüquq normaları təkcə vətəndaşların dövlət tərəfindən hüququayğun davranış kimi yol verilən hərəkətlərini müəyyən etmir, eyni zamanda vətəndaşların şüurunda həmin davranışın sövqedici motivlərini formalaşdırır. Ümumiyyətlə, hüququn rolu təkcə hüquqi imkanlar müəyyənləşdirməklə məhdudlaşmır, hüquq normalarının hər hansı davranışı qadağan etməsi də onun bu roluna aiddir. Beləliklə, hüququayğun davranışa sövq edən amil kimi hüququn rolu hər şəxsin müəyyən müsbət hərəkətlər etməsinə yol verən, həm də hər hansı hərəkəti etməkdən çəkinməsinə nəzərdə tutulan normalarda ifadə olunur. Məhz, hüquq normalarının sonuncuda nəzərdə tutulan tələblərinin yerinə yetirilməsi təqsirli, hüquqazidd hesab olunur ki, bu da müəyyən səbəblərdən (sosial, siyasi, iqtisadi, mənəvi), insanın özünün qeyri-təkmilliyindən törənən davranışdır.

Sual 2 . Hüquq pozuntusunun anlayışı, əlamətləri və növləri.

Hüquq pozuntusu – bu hüquqa uyğun davranışın əksinə olan elə bir anlayışdır ki, hüquqa uyğun davranışda onu törədən insanın əməlləri hüquq normalarının tələbləri həddində baş verdiyi halda bu növ əməllərdə isə hüquq normalarının göstəriş və tələblərini pozan, cəmiyyətə, şəxsiyyət və mülkiyyətə, dövlətə və onun strukturuna zidd olan davranış mövcud olur.

Qeyd olunduğu kimi, hüquq pozuntusu qanunazidd və cəmiyyətə zərər gətirən hərəkət və ya hərəkətsizlikdir. Bu, hər hansı şəxsin hüquqazidd, təqsirli davranışdır.

Hüquq pozuntusu – hüquq və fəaliyyət qabiliyyətli fərdin hüquq normalarına, onların tələblərinə zidd olan, başqa şəxslərə zərər vuran və hüquq məsuliyyətinə səbəb olan təqsirli davranışdır. İnsan cəmiyyətdə müxtəlif sahələrdə, müxtəlif davranış normalarına uyğun, yaxud zidd fəaliyyət göstərir. Hüquq normalarına zidd olan davranış, yəni hüquq pozuntusu başqa normaların (əxlaq normaları, adət normaları, korporativ normalar və s.) pozuntusundan öz spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir ki, bunlar da hüquq pozuntusunun əlamətləri kimi səciyyələnir. Onlar aşağıdakılardır:

1. Hüquq pozuntusu ilk növbədə, onunla fərqlənir ki, o, yalnız insanın konkret əməlində, hərəkət, yaxud hərəkətsizliyində ifadə olunur. İnsanın arzusu, fikri, hissi hüquq pozuntusu ola bilməz, çünki, onlar, yəni duyğular hüquqla tənzimlənmir, insan davranışında ifadə olunmur. Düzdür, insanın şüurunda mövcud olan bu duyğular onun davranışının motivini formalaşdırır. Amma, konkret olaraq onlar müəyyən əməl deyildir. Əməlin ikinci tərəfi, yəni hərəkətsizlik isə, o vaxt hüquqazidd hesab olunur ki, insan hüquq norması ilə üzərinə düşən müəyyən vəzifəni, yaxud etməli olduğu hərəkəti yerinə yetirmir. Buna misal olaraq, Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş «Hər bir şəxs 16 yaşına çatması ilə vətəndaşlıq haqqında şəxsiyyət vəsiqəsini almalıdır» tələbinin yerinə yetirilməməsini göstərmək olar.

2. Hüquq pozuntusu yalnız hüquq norması tələblərinə zidd insan davranışdır. Yəni, hüquq normaları ilə qorunan ictimai münasibətlərə qarşı törədilən hərəkət, yaxud hərəkətsizlikdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi,

hüquqazidd əməl qanunla qorunan mənafeələrə (dövlət, şəxsiyyət, əmlak və s.) qəsdidir. Lakin, bu o demək deyil ki, insanların bütün mənafeələri hüquqla qorunur. Elə insan mənafeələri var ki, onlar hüquq normaları ilə qorunmur, mühafizə olunmur. Ona görə də belə mənafeələrin pozulması hüquq pozuntusu hesab olunmur (bir-biri ilə iqtisadi rəqabət aparən şəxslərdən birinin, o birinin iqtisadi mənafeyinə xələl gətirməsi).

3. Hüquq pozuntusu elə bir əməldir ki, burada hüquq subyektinin təqsirli davranışı olmalıdır. Bu əlamətin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hüquqazidd əməl törətmiş şəxsin davranışı o vaxt hüquq pozuntusu hesab olunur ki, onun hərəkət, yaxud hərəkətsizliyində təqsir olsun, yəni, insan bu davranışı törətməsinə şüurlu surətdə rəhbərlik etmiş olsun. Buradan belə nəticə çıxır ki, təqsir - hüququ pozanın öz hüquqazidd davranışına psixi münasibətidir. Təqsir özü də iki formada ola bilər: qəsd, yaxud ehtiyatsızlıq. «Əgər şəxs öz hərəkətinin və ya hərəkətsizliyinin hüquqazidd xarakterini dərk etmiş, onun zərərli nəticələrini qabaqcadan hiss etmiş və arzulamışsa, yaxud belə nəticələrin baş verməsinə şüurlu surətdə yol vermişsə, bu pozuntu qəsdən törədilmiş pozuntu, yəni qəsd sayılır».

Baş vermiş cinayət əməlinin hansı psixi şəraitdə törədilməsinin, necə əməl hesab olunmasının anlayışı Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 25-ci maddəsində öz əksini tapır: «Cinayət törətmiş şəxs öz hərəkətinin və ya hərəkətsizliyinin ictimai təhlükəli olduğunu, onun ictimai təhlükəli nəticələrini əvvəlcədən görmüş və bunları arzu etmişdirsə və ya belə nəticələrin baş verməsinə şüurlu yol vermişdirsə, bu cür cinayət qəsdən edilmiş cinayət hesab olunur». Ehtiyatsızlıqda isə, hüquq pozan şəxs öz hərəkətinin və ya hərəkətsizliyinin zərərli nəticələr verə biləcəyi imkanın qabaqcadan görmür, lakin yüngülfikirlik edib, bunların qarşısını alacağına ümid edir, yaxud bu nəticələrin baş verə biləcəyini bilməli olduğu və biləcəyi halda etinasızlıq edir və pozuntu baş verir (CM, mad. 26).

Anlayışından göründüyü kimi, ehtiyatsızlıq da təqsirin bir formasıdır və özünü iki növdə: özünəgüvənmə, yəni şəxs öz davranışının ictimai zərərli

nəticələrini görür, lakin yüngülfikirliliklə onlara yol verməməsi imkanına güvənməsi kimi və cinayətkarcasına ehtiyatsızlıq, yəni şəxs öz davranışının ictimai zərərli nəticələrini görə bilməli və görməli olduğu halda görmür kimi təzahür etdirir.

Beləliklə, hüquqazidd davranış o zaman hüquq pozuntusu hesab olunur ki, onu törədən şəxs öz əməlinə görə hesabat vermək imkanına malik olsun və törədilmiş əməldə onun iradəsi ifadə olunmuş olsun. Buna görə də azyaşlılar, ruhi xəstələr (anlaqsızlar) hüquqazidd əməl törətdikdə, onlar hüquq pozuntusunun subyekti hesab olunmurlar.

4. Hüquq pozuntusu cəmiyyətə, dövlətə, vətəndaşlara zərər yetirən davranışdır. Hüquq pozuntuları ictimai həyatın müxtəlif tərəflərinə yönəlir. Onlar vətəndaşların hüquq və azadlıqlarına, təşkilatların iqtisadi mənafeələrinə, hərbi hissə və bölmələrin döyüş hazırlığına zərər vurur. Elə buna görə də hüquq pozuntusu dövlət tərəfindən qadağan olunur.

5. Hüquq pozuntusunu başqa pozuntulardan fərqləndirən ən mühüm əlamətlərdən biri də – hüquq pozuntusuna qarşı tətbiq edilən aşağıdakı təsir tədbirləridir:

- a) intizam məsuliyyəti;
- b) inzibati məsuliyyət;
- c) mülki hüquq məsuliyyəti;
- d) cinayət məsuliyyəti.

Ümumiyyətlə, bütün növ hüquq pozuntuları müəyyən tərkib elementlərindən ibarətdir ki, onlar aşağıdakılardır:

1. Hüquq pozuntusunun obyekt — hüquq normaları ilə qorunan və nizam salınan ictimai münasibətlərdir;

2. Hüquq pozuntusunun subyekti — müəyyən hüquq və vəzifələrə malik, eyni zamanda həmin hüquq və vəzifələri həyata keçirmək qabiliyyətində olan (hüquq və fəaliyyət qabiliyyətli) hüquq pozuntusu törədən hüquqi və fiziki şəxslər ola bilər;

3. Hüquq pozuntusunun obyektiv tərəfi qanunla qorunan ictimai münasibətlərə ziyan yetirən, yaxud da ziyan yetmək təhlükəsi yaradan əməlin zahiri tərəfidir;

4. Hüquq pozuntusunun subyektiv tərəfi əmələ və ya onun nəticəsinə qəsd və ya ehtiyatsızlıq formasında psixi münasibətdir. Başqa sözlə, əməlin obyektiv ünsürlərinin subyektiv şüurunda inikası və ona münasibətidir.

Deməli, bütün hüquq pozuntuları qorunan və ya nizama salınan ictimai münasibətlərə eyni cür təsir etmirlər. Məhz, ictimaiyyət üçün təhlükəlilik dərəcəsinə görə hüquq pozuntuları iki növə: cinayət və xətalara bölünür.

Xətalər hüquq pozuntuları içərisində az ictimai təhlükəli olan pozuntulardır. Xətalər cəmiyyətdə mövcud olan hüquq qaydasının, yəni hüquq normalarının tələblərinin bütün hüquq subyektləri tərəfindən dəqiq və tam həyata keçirilməsi nəticəsində bərqərar olan ictimai münasibətlər sisteminin müxtəlif tərəflərinə qarşı qəsd edən hüquq pozuntularıdır. Bu cür ictimai münasibətlər sisteminin müxtəlif tərəfləri dedikdə, müxtəlif hüquq sahələri ilə nizama salınan ictimai münasibətlər başa düşülür ki, belə münasibətlərə olan az ictimai təhlükəli qəsdlər həmin hüquq sahələrinə müvafiq olaraq və zərər vurulmuş ictimai münasibətlərin dairəsindən asılı olaraq fərqləndirilir. Bu qaydada fərqləndirilən xətalər aşağıdakı kimi təsnif olunurlar:

1. İnzibati xətalər;
2. İntizam xətaləri;
3. Mülki xətalər.

Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətalər Məcəlləsi ilə qorunan ictimai münasibətlərə qəsd edən, hüquqazidd olan, təqsirli sayılan (qəsdən və ehtiyatsızlıq üzündən törədilən) və inzibati məsuliyyətə səbəb olan əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik) inzibati xəta hesab olunur.

İntizam xətası isə qulluq münasibəti dairəsində baş verən, əsasən qulluq zamanı tabeçilik münasibətləri qaydasını pozan hüquq pozuntularıdır.

Həm inzibati, həm də intizam xətaləri cinayət hüquqpozmaları deyildirlər. Onların hər ikisi bir qayda olaraq, ictimai təhlükəli deyildirlər.

Onlar üzərində təhqiqat və onlara görə sanksiyanın tətbiqi icra-sərəncam fəaliyyəti prosesində həyata keçirilir. Onların digər oxşar cəhətləri də vardır (təqsirlilik, hüquqazidd və s.).

Bəs intizam və inzibati xətalari arasında konkret fərq nədir?

Birinci, onların normativ bazası eyni deyil. İnzibati xətalər inzibati-hüquq normalarında qeyd olunub ki, burada da konkret hüquqpozmalariin tərki binin təsviri verilir. İntizam xətalari isə düzünə və ya dolayı yolla əmək normalarında, cinayət-icra normalarında verilir, lakin tək-tək hallarda başqa, bu normalar intizam xətalariinin konkret tərki bələrini əks etmir.

İkincisi, intizam xətasının subyektii müəyyən sabit kollektivin üzvüdür, nəzarət və məcburetmənin subyektii isə bu kollektivin rəhbəridir, inzibati hüquqpozmanın subyektii isə vətəndaş və ya nəzarət və məcburetmə subyektii ilə sabit təşkilati əlaqəsi olmayan vəzifəli şəxs ola bilər.

Bundan başqa, intizam xətalariına görə təqsirkara qarşı sanksiya onun üzv olduğu kollektivin rəhbəri tərəfindən tətbiq edilə bilər (müəssisə direktoru, hərbi hissə komandiri və s.). İnzibati hüquqpozmalara görə isə, inzibati tənbehlər funksional hakimiyyətin subyektii tərəfindən tətbiq edilə bilər.

Nəhayət, intizam xətalariına görə intizam tənbehi, inzibati xətalara görə isə inzibati tənbehlər verilir.

Mülki xətalər – əmlak münasibətləri və insan üçün mənəvi dəyərə malik olan qeyri-əmlak münasibətləri sahəsində baş verən hüquq pozuntularıdır. Mülki xəta qanunun və ya müqavilənin tələblərini pozan hərəkət (və ya hərəkətsizlik) əsasında yaranır. Məsələn: bir şəxsin digərinin əmlak və ya şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarını pozması, şəxsin qanun və ya müqavilə ona tapşırılmış vəzifələri icra etməməsi, yaxud da lazımi qaydada icra etməməsi, mülki hüquqdan sui-istifadə (hüququn onun təyinatına zidd şəkildə həyata keçirilməsi) halları.

Mülki hüquq və vəzifələri pozanların məsuliyyətə cəlb olunması üçün zəruri olan, istənilən mülki hüquqpozmada müxtəlif birləşmələr şəkildə rast

gələn ümumi və tipik şərtlər toplusu mülki hüquqpozmanın tərkibi adlanır. Bu şərtlər aşağıdakılardır:

1. Şəxsin öz üzərinə qoyulmuş vəzifələri və digər şəxslərin hüquqlarını pozması;
2. Zıyan və zərərin mövcudluğu;
3. Hüquq pozanın hüquqazidd davranışı ilə baş vermiş ziyanlı nəticələr arasında səbəbli əlaqə;
4. Hüquq pozanın təqsiri.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hüquq pozuntularının növlərindən biri də — cinayətdir. Cinayət xətalardan fərqli olaraq, daha çox ictimai təhlükəli hüquq pozuntusudur. Cinayət — ictimai münasibətlərə maddi, siyasi, mənəvi ziyan yetirir, inzibati, intizam, mülki hüquq pozuntularından fərqli olaraq, Cəmiyyətin varlığı üçün daha çox təhlükə yaradır.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 14-cü maddəsində cinayətə anlayış aşağıdakı kimi verilir: «Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi ilə cəza təhdidi altında qadağan olunmuş ictimai təhlükəli əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) təqsirli olaraq törədilməsi cinayət sayılır».

Cinayətin əlamətlərinə gəldikdə isə ona verilən tərifə əsasən, cinayət — ictimai təhlükəli, qeyri-hüquqi, təqsirli, cəzalanmalı olan və qeyri-əxlaqi əməldir.

İctimai təhlükəlilik — əməlin ictimai münasibətlərə ziyan yetirən xüsusiyyətidir. Cinayətin bu əlaməti bu və ya başqa əməlin nə üçün cinayət hesab olunması sualına cavab verir. İctimai təhlükəlilik qanunvericinin şüurundan və iradəsindən asılı olmayaraq, cəmiyyətin həyatına ziyan yetirir. Məhz, bu əlamətə əsasən, qanunverici orqan əməlin cinayətlər qrupuna daxil edilməsi ilə bağlı qərar qəbul edir.

Cinayətin qeyri-hüquqilik əlaməti əməlin qanunda göstərilməsini, yaxud qanunvericilik tərəfindən əməlin kriminallaşdırılmasını nəzərdə tutur. Qeyri-hüquqilik ancaq cinayət qanununda göstərilən əməlin cinayət sayıldığını müəyyən edir. Cinayət sayılan əməllərin qanunda göstərilməsi eyni vaxtda

vətəndaşlara belə əməlləri törətməyi qadağan edir. Deməli, qanunda göstərilməyən əməl cinayət deyildir.

Cinayət — cəzalanmalı olan əməldir əlaməti qanunla cinayət sayılan hər bir əmələ görə cəza müəyyən edildiyini nəzərdə tutur. Törədilən hər bir cinayətə görə cəzanın tətbiqi ehtiva edilir. Lakin, müəyyən hallarda törədilən cinayətə görə cəza tətbiq edilməyə bilər. Bu cür vəziyyət aşağıdakı hallarda yarana bilər:

1. Cinayət baş versə də, onu açmaq, təqsirkarı aşkar etmək mümkün olmadıqda;

2. Törədilən cinayət açılsa da, təqsirkar bəlli olsa da, məhkəmə şəxsə cəza təyin etməyi lazım bilmədikdə. Məsələn: Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 14.2-ci maddəsində göstərilən hal olduqda.

Cinayət qeyri-əxlaqi əməldir, əlamətinə görə əməlin kriminallığını müəyyən edən cinayət hüquq norması hakim mənəvi təsəvvürlərə uyğun gəlməlidir. Başqa sözlə, cinayət sayılan əməl geniş kütlə tərəfindən mənəvi baxımdan pislənilməlidir. Cinayət hüquq normasının qadağanedəci tələbləri ilə hakim mənəviyyət həmrəy olduqda, belə qanunların sosial bazası möhkəm olur, onun tələblərinə asanlıqla riayət edilir.

Müasir dövrdə elmin, texnikanın inkişafı cinayət sahəsinə də nüfuz etmiş, yeni, daha təkmil cinayətlərin baş verməsinə təkan vermişdir. Bununla əlaqədar olaraq, hüquq-mühafizə orqanlarında da müəyyən dəyişikliklər edilir, fəaliyyətləri sahəsində yeni normativ aktlar qəbul edilir.

Buna misal olaraq, 1999-cu il noyabr ayında qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası «Polis haqqında» qanununu göstərmək olar ki, bu qanun polis əməkdaşları qarşısında ümdə vəzifələr qoyur, cinayətkarlıqla mübarizədə xüsusi hüquq və səlahiyyətlər verir. Beynəlxalq səviyyəli normativ aktlara, beynəlxalq normalara cavab verəcək səviyyədə olan bu qanunun qəbulu ölkəmizin demokratiya, hüquqi dövlət quruculuğu prosesində atılmış daha bir addımı oldu.

Sual 3. Hüquq məsuliyyətinin anlayışı, əsası və növləri.

Sosial münasibətlərin bir növü olan hüquq münasibətləri hüquqi faktlar əsasında yaranırlar, dəyişir və xitam olunurlar. Hüquqi faktlar hadisələr və əməllər formasında təzahür edirlər. Əməllər hüquqi və qeyri-hüquqi növ müxtəlifliyinə malikdir.

Qeyri-hüquqi əməllər elə hüquqi faktlardır ki, onlar hüquq normalarının tələblərinə ziddirlər . Qeyri-hüquqi əməllər mövcud hüquq qaydalarını pozurlar. Bütün qeyri-hüquqi əməllər hüquq pozuntularıdır. Hüquq pozuntuları cinayət, inzibati, mülki və intizam növlərində olur. Hüquq pozuntusunu törətmiş subyekt (fiziki, hüquqi və ya vəzifəli şəxslər) müvafiq olaraq cinayət, inzibati, mülki və yaxud intizam məsuliyyəti tanımış olur. Ümumilikdə götürdükdə belə nəticəyə gəlmək olar ki, hər hansı hüquq pozuntusu hüquqi fakt olaraq hüquqi məsuliyyəti üçün əsasdır və onun gerçəkləşməsi qüvvədə olan hüquqi realizə mexaniziminin xüsusiyyətlərindən aslıdır.

Hüquq məsuliyyəti hüquq pozuntusunun nəticəsi kimi çıxış edir. Bu o mənə yükünü daşıyır ki, mövcud olan hüquq qaydası pozulduqda yenidən dövlət tərəfindən bəyənən qaydaya qayıtmaq üçün hüquq pozan məsuliyyətə cəlb olunaraq ədalət bərpa olunur, həmin subyekt sanksiyaya məruz qalır və məsuliyyət daşımaq üçün hüquqa zidd davranışdan çəkinir və həmin şəxsin məsuliyyətə alınması cəmiyyətdə digər insanlar üçün xəbərdaredici rol oynayır.

Hüquq məsuliyyəti şəxsiyyətin, cəmiyyətə və dövlətə maraqlarını vacib mühafizə tələbidir. Hüquq məsuliyyəti hüquq normalarının əks etdirdiyi tələblərin pozulmasının nəticəsində əmələ gəlir və hüquq pozan şəxsə qarşı

dövlət məcburetmə tədbirlərinin tətbiqi formasında təzahür edir. Hüquq məsuliyyətinin ən mühüm əlaməti odur ki, o, dövlət tərəfindən müəyyən edilir və onun səlahiyyətli orqanları tərəfindən tətbiq olunur. Hüquq pozan subyekt üçün hüquq məsuliyyəti ona qarşı hüquq normalarının sanksiyalarının, məsuliyyət hədlərinin tətbiqi mənasını bildirir.

Qeyd edildiyi kimi hüquq məsuliyyətinin əsasını hüquq pozuntusu təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 80-cı maddəsinə əsasən konstitusiyanın və qanunların pozulması, o cümlədən Konstitusiyada və qanunlarda nəzərdə tutulan hüquqlardan sui-istifadə və ya vəzifələrin yerinə yetirilməməsi qanunla müəyyən edilən məsuliyyətə səbəb olur.

Hüquq məsuliyyəti çoxşaxəli anlayışdır. Hüquq məsuliyyəti dedikdə ilk növbədə müvafiq hüquq normalarının pozulmasına görə və ya ona riayət edilməməsinə görə tənbeh, məsuliyyət tədbiri başa düşülür.

Hüquq məsuliyyəti ona qarşı hüquq normaları sanksiyalarının, onlarda əks olunmuş müəyyən məsuliyyət tədbirlərinin tətbiqidir.

Hüquq məsuliyyətinin ilkin hüquq pozuntusudur. Yəni, şəxsin dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş normativ hüquq aktlarına riayət edilməməsidir.

Hüquq məsuliyyəti-hüququn tələblərini icra etməməyə görə dövlət məcburiyyətidir. Bu münasibətdə bir tərəf digər tərəf qarşısında, dövlət və cəmiyyət qarşısında öz hüquqazidd əməllərinə görə cavab verməlidir. Hüquq məsuliyyəti dövlətin məcburiyyət tətbiq etməsi imkanı ilə bağlı olan və hüquq normalarının sanksiyalarında ifadə olunan sosial məsuliyyət növüdür.

Hüquq elmində hüquq məsuliyyətinə 2 cür yanaşılır: pozitiv və neqativ hüquq məsuliyyəti.

Pozitiv hüquq məsuliyyəti cəmiyyət üçün müsbət, faydalı funksiya və sosial rolu həyata keçirmək üzrə hüquqi vəzifədən əmələ gəlir.

Neqativ hüquq məsuliyyəti hüquqpozma ilə əlaqədar əmələ gəlir və dövlət tərəfindən hüququ pozan şəxs barəsində müvafiq hüquqi sanksiyalar

(azadlıqdan məhrum etmə, və s. cəzalar) tətbiq edilməsilə bağlıdır. Hüquq məsuliyyətinin tərbiyəvi funksiyaları ictimai məzəmmətlə gücləndirilir.

Dövlət və cəmiyyətin hüquqpozmaları eyni münasibəti bəzi hallarda hüquq mühafizə tədbirlərinin dövlət orqanları deyil, (məsələn, yoldaşlıq məhkəmələri) onların ictimai məzəmmətlə əvəz edilməsində ifadə olunur.

Məsuliyyət çoxbaxışlı anlayışdır. Bu anlayışın fəlsəfi və sosioloji mənası vardır. Hüquqi mənada məsuliyyət anlayışı hüquq pozuntusu anlayışıyla əlaqədardır. Hüquq pozğunluğu şəxsin məsuliyyət ölçüsünün müəyyən olunması üçün əsasdır. Məsuliyyət şəxsin etdiyi hüquq pozuntusuna görə cavab vermək vəzifələrinə riayət etməsidir. Əgər hansısa cavab vermək vəzifəsinin eyni zamanda tələb etmək hüququnu nəzərdə tutduğu əsas götürülsə, onda məsuliyyət özü elə hüquq münasibəti mənasını verir. Hüquq pozğunluğu isə bu cür hüquq münasibətinin yaranmasının əsasını təşkil edən hüquqi faktır.

Hüquq məsuliyyəti heç də həmişə dövlət məcburiyyətinin tətbiq edilməsi ilə əlaqədar deyildir. Məsələn, avtomobil qəzası zamanı zərər yetirmiş sürücü bu zərəri dəbbə puluyla ödəyir və ya yeni avtomobil alaraq onu yiyəsinə qaytarır. Yəni şəxs yaranmış vəzifəni könüllü olaraq yerinə yetirir.

Dövlətin məcburedici tədbirləri yalnız o halda tətbiq edilir ki, şəxs öz vəzifəsinə yerinə yetirməkdən boyun qaçırınsın. Cinayət, inzibati və intizam məsuliyyətinə gəldikdə isə onlar şəxsin rəsmi olaraq hüquq pozğunluğuna görə ittiham edildiyi vaxtdan etibarən meydana gəlir və dövlətin məcburedici qüvvəsinin tətbiqinə səbəb olur.

Hüquq məsuliyyəti hüquqi nizamlama sahəsidir. Hüquq məsuliyyəti, hüquq normalarının sanksiyalarının realizə olunması ilə əlaqədardır. Bu, cinayət, inzibati və intizam xarakterli hüquq pozğunluqlarında özünü daha aydın göstərir. Hüquqi məsuliyyəti ədalətlik, məqsədüayğunluq, hüquqi nəticələrin labüdlüyü prinsipləri üzərində qurulur. Bu sosial təyinatı malikdir. Bu, hüquq pozğunluğuna görə ədalətli, əsaslı və qanuni cəzalandırma yolu ilə ictimai quruluşu, ictimai qaydanı mühafizə etməkdən ibarətdir.

Hüquq məsuliyyətinin bir növü Cinayət məsuliyyətidir. Cinayət qanunuyla dövlət tərəfdən müəyyən edilir. Cinayət məsuliyyəti cinayət törətməkdə təqsiri olan şəxsin dövlət adından mühakimə edilməsini və onun barəsində cəzanın tətbiqini nəzərdə tutur.

Cinayət məsuliyyəti institutu cinayətkarlıqla mübarizədə, ictimai münasibətlərin qorunmasında, məhkumlar üzərində tənbehedici və tərbiyəvi təsirin həyata keçirilməsində, cinayətlərin qarşısının alınmasında, cəmiyyət üzvlərinə çəkirdirici təsirin göstərilməsində mühüm vasitə rolunu oynayır. cinayət törədən şəxsin cəza tətbiqilə şəxsi və əmlak xarakterli məhrumiyyətlərə məruz qalması və dövlət qarşısında cavabdeh olmaq öhdəçiliyidir. Cinayət məsuliyyəti fərqli olaraq nədən qanunla nəzərdə tutulur, cinayət törətmiş şəxsin və onun əməlinin dövlət adından mühakimə edilməsi və pislənməsi, eləcə də cinayətə görə cəzanın tətbiqi yalnız məhkəməyə həvalə edilmişdir.

Cinayət məsuliyyəti - cinayətin törədilməsi ilə yaranan cinayət hüquq münasibətlərinin tərkib hissəsidir, elementidir.

Hüquqi məsuliyyət hüquq pozuntusu törətmiş şəxs üçün arzuolunmaz nəticələrlə ifadə olunur. Hüquqi məsuliyyətin əmələ gəlməsinə əsas hüquq pozuntusunun törədilməsi faktıdır. Hüquqi məsuliyyət dövlətlə, hüquqla sıx əlaqədardır. Dövlət hüquq normalarını (ümumməcburi davranış qaydalarını) müəyyən edərək, həm də hüquqazidd davranışa görə hüquqi məsuliyyəti də nəzərdə tutur.

Hüquqi məsuliyyətin fərdi əlaməti hüququ pozan şəxsin hüququn tələblərini icra etməməsinə görə dövlət məcburiyyətidir (dəbbə pulunun məcburi ödənilməsi). Yəni buradan belə çıxır ki, hüquqi məsuliyyət dövlət məcburiyyəti xarakteri daşıyır. Dövlət məcburetmə tədbirləri hüquq normalarında, onların sanksiya səlahiyyətli dövlət orqanları (məhkəmə və s.) tərəfindən tətbiq edilir.

Hüquqi məsuliyyət-hüquq pozmada təqsirli subyektin dövlət tərəfindən mühakimə olunmasında, şəxsi, əmlak və ya təşkilati xarakterli məhrumiyyətlərə və məhdudiyətlərə dözməsində ifadə olunan, hüquq normasının sanksiyası ilə nəzərdə tutulan dövlətin məcburiyyət tədbiridir. Hüquqi məsuliyyəti yaradan

səbəb hüquq pozuntusudur. Hüquqpozma qanunazidd, təqsirli, ictimai cəhətdən zərərli hərəkətdir ki, buna görə də hüquqi məsuliyyət nəzərdə tutulur. Hüquqpozmalar yalnız barəsində hüquqi məsuliyyət nəzərdə tutulan əməllərdir.

Hüquqi məsuliyyət mühafizəedici hüquq münasibətləri çərçivəsində realizə olunur. Bu münasibətlərin subyektivi hüquq normalarının pozucusu və dövlətdir (sanksiya vermə hüququna malik orqanlar və idarələrin şəxsində). Məsuliyyətə cəlb edilən şəxsə qarşı dövlət qanun çərçivəsində məcburiyyət tədbirləri ilə davranı bilər. Məsuliyyətə cəlb olunmuş şəxs qanunsuz məsuliyyətə cəlb etmədən müdafiə hüququna da malikdir. Hüquqpozmaya yol vermiş subyekt və dövlət arasındakı bu münasibətlər yalnız hüquqi faktın hüquqpozmanın olduğu təqdirdə mövcud olur.

Hüquqi məsuliyyət hüquq sisteminin tərkib hissəsi olaraq onda mühüm funksiyaları yerinə yetirir. O, hüquqa zidd davranışı lokallaşdıran, onu təcrid edən və hüquqi sferada insanların ictimai faydalı hərəkətlərini stimullaşdıran hüquqi vasitədir. Məsuliyyət anlayışı şəxsiyyətin onun müəyyən tələbləri yerinə yetirməsi nöqtəyi nəzərdən cəmiyyətə, dövlət və digər şəxslər qarşısında öz vəzifələrini dərk etməsi və düzgün anlaması kimi təqdim olunur. Beləliklə, hüquq məsuliyyəti şəxsin hüquqpozmaya görə qanunda nəzərdə tutulan dövlətin amiranə xarakterli müəyyən məhdudiyətlərinə dözümlü olmaq vəzifəsidir. Məsələn, hər hansı bir şəxsin qəsdən və ya bilmədən digər şəxsin əmlakına ziyanvurması dəbbə puluyla şəxs tərəfdən könüllü ödənilir və ya könüllü istəməsə məhkəmə yoluyla bu məsələ aradan qaldırılır.

Hüquq pozan şəxsin müəyyən nemətlərdən məhrum edilməsi məsuliyyətin obyektiv xüsusiyyətidir. Məsuliyyət növlərə bölündüyü üçün hər hansı münasibətdə də müxtəlif olur. Məsələn əmək hüququnda töhmət, cinayət hüququnda azadlıqdan məhrum etmə, mülki hüquqda müsadirə həz rekvizisiya, peniya, dəbbə pulu və s. Hansı hal olursa olsun məsuliyyətə cəlb edilmişin, yəni hüquq pozmanın hər hansı məhrumiyyətlərə dözülməsi mənasındadır.

Hüquqi məsuliyyət yalnız hüquqpozma törədildiy üçün qüvvəyə minir. Hüquqpozma hüquqi məsuliyyətin əsası kimi çıxış edir. Hüquqpozmaya görə hüquqi məsuliyyət tədbirlərinin tətbiqi qanunla müəyyənləşmir prosedural prosesual qaydaya (cinayət-prosesual və s.) əməl olunduğu halda həyata keçirilir.

Hüquqi məsuliyyətinin əlamətləri aşağıdakılardır:

1) Hüquqi məsuliyyət həmişə dövlət məcburiyyəti ilə bağlıdır. Yəni, hüquq məsuliyyət mühafizəedici hüquq münasibətinin yaranmasını nəzərdə tutur. Hüquq pozan şəxs (vəzifə daşıyan) dövlətin səlahiyyətli şəxslərinə tabe olmalıdır;

2) Hüquqi məsuliyyət təqsirlinin dözməli olduğu müəyyən məhrumiyyətlərlə xarakterizə edilir. Hüquq pozan şəxsin müəyyən hüquqlardan (məsələn, azadlıqdan məhrum etmə) məhrum edilməsi məsuliyyətin obyektiv xüsusiyyətidir. Bu məhdudiyətlər dövlət tərəfindən məcburən təbii olaraq qüvvəyə minirlər;

3) Hüquqi məsuliyyət yalnız törədilmiş hüquqpozmaya görə yaranır. Hüquqpozma məsuliyyətin əsası kimi çıxış edir. Bəzən hüquq pozuntularına oxşar, lakin ictimai əhəmiyyətinə görə hüquqpozma deyil, başqa cür hal ola bilər. Bu cür əməllərə qüvvədə olan qanunvericilikdə zəruri müdafiə, son zərurət, əsaslandırılmış risk institutları və s. aid edilir.

Hüquq məsuliyyətinin növləri

Hüquq pozuntularının növlərinə uyğun gələn hüquqi məsuliyyətin dörd əsas növü fərqləndirilir. Cinayət – cinayət məsuliyyəti , hüquq pozmaların növləri isə müvafiq olaraq inzibati, intizam və mülki hüquq məsuliyyəti əmələ gətirir. Son zamanlar hüquq ədəbiyyatlarında Konstitusiya hüquqi məsuliyyət anlayışına da rast gəlinir.

Cinayət məsuliyyəti törədilmiş cinayətə görə yaranır. Cinayət məsuliyyətinə o şəxs cəlb olunur ki, o konkret cinayət törətmiş olsun və ya cinayətin törədilməsində iştirakçı olsun. Cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə səlahiyyəti olan yeganə dövlət orqanı ki, öz hökmü ilə cəza növünü təyin edir.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi cinayət məsuliyyətinin əsaslarını və prinsiplərini, şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlət üçün təhlükəli olduğuna görə cinayət sayılan əməllərin dairəsini və həmin cinayətlərin törədilməsinə görə tətbiq edilən cəzaların növlərini həddini və həcmi digər cinayət-hüquqi xarakterli tədbirləri müəyyən edir. Cinayət məəcəlləsi təqsirə görə məsuliyyət, ədalət və hümanizim prinsiplərinə əsaslanır.

Cinayət məsuliyyətinə cinayət törədərək 16 yaşı tamam olmuş şəxs cəlb edilir. Cinayət məsuliyyəti həmişə şəxsi xarakter daşıyır. Cinayət məsuliyyətinə cinayəti törətmiş şəxs cəlb olunur.

Konkret şəxsin məsuliyyəti üçün əsas onun inzibati hüquq pozuntusu törətməsidir.

İnzibati məsuliyyət səlahiyyətli dövlət orqanlarının qoyduğu inzibati tənbehlərin (xəbərdarlıq, cərimə, və s.) tətbiqində ifadə olunur inzibati məsuliyyət hüquqi məsuliyyətin xüsusi növüdür. Hüquqi məsuliyyətin bütün əlamətləri ona xasdır.

İnzibati məsuliyyətin əsasını inzibati hüquq pozuntusu təşkil edir. Bu prinsip İXM-in 3-cü maddəsində müəyyən olunmuşdur. Yalnız İXM ilə nəzərdə tutulmuş inzibati xətalərin törədilməsində təqsirli hesab edilən və inzibati xəta tərkibinin bütün digər əlamətlərini daşıyan əməli (hərəkət və ya hərəkətsizlik) törətmiş şəxs inzibati məsuliyyətə cəlb olunur və tənbeh edilir. İXM-in 15-17-ci maddələri inzibati məsuliyyətin əsasını təşkil edir.

İnzibati məsuliyyət təqsirli şəxslərə qarşı inzibati tənbehlər tətbiq edilməsindən ibarətdir. İnzibati tənbeh məsuliyyət tədbiridir. İnzibati məsuliyyət-vətəndaşlar və vəzifəli şəxslər tərəfindən törədilən inzibati hüquqpozma görə hüquqi məsuliyyətin formasıdır.

İnzibati tənbeh tətbiq etmək səlahiyyəti olan orqan (vəzifəli şəxs) inzibati xəta haqqında işə baxdıqda işi yoldaşlıq məhkəməsinə, ictimai təşkilatlara, əmək kollektivinə vermək haqqında qərar çıxara bilər.

İnzibati məsuliyyət tədbiri həyata keçirən orqanlar (DİN-in və digər nazirliklərin əməkdaşları, dövlət müfəttişlikləri və digər vəzifəli şəxslər) dövlət

tərəfindən xüsusi səlahiyyətlərə malik olaraq, qanuna tam ciddi riayət edərək fəaliyyət göstərirlər.

İntizam məsuliyyəti intizam qaydalarının pozulması nəticəsində baş verir. İntizam xətalrı məzəmmət, töhmət, şiddətli töhmət, işdən azad etmə və s. kimi sanksiyaların verilməsinə gətirir.

İntizam məsuliyyətinin üç növünü fərqləndirirlər:

a) daxili əmək qaydalarına müvafiq,

b) tabeçilik qaydasında,

c) intizam nizamnamələrinə və bəzi sferalarda (müdafiə daxili işlər, su, hava və s.) mövcud olan qaydalara müvafiq.

İntizam məsuliyyəti üçün xəta törədən şəxsin ona qarşı intizam təsiri göstərən orqana göndərilir.

İntizam məsuliyyəti işçiyə onun işlədiyi müəssisənin müdiriyyəti tərəfindən, yaxud tabelik qaydasında yuxarı orqan tərəfindən intizam tənbehi verilməsindən ibarətdir (irad, məzəmmət, töhmət, şiddətli töhmət).

İntizam məsuliyyət haqqında qanunvericilikdə və intizam nizamnamələrində digər intizam tənbehləri də nəzərdə tutulur.

Daxili əmək nizam qaydalarına görə intizam tənbehi vermək hüquq müəssisənin rəhbərinə məxsusdur. Tənbeh verildikdə törədilmiş xətanın ağırlığı, işçilərin əvvəlki davranışı və işi də nəzərə alınmalıdır. İntizam məsuliyyətinə cəlb edilməzdən əvvəl intizam qaydalarını pozmuş şəxisdən yazılı izahat tələb edilməlidir.

İntizam tənbehi xəta aşkar edildikdən sonra 1 aydan gec olmayaraq tətbiq edilməlidir.

DİN-in polis əməkdaşı «Polis haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən intizam məsuliyyətinə cəlb edilir:

I. 1) xidmət apararkən hüquqa zidd hərəkət etdikdə;

2) Polis əməkdaşı adına ləkə gətirən ləyaqətsiz hərəkət etdikdə;

II. Polis əməkdaşına aşağıdakı intizam tənbehləri tətbiq edilə bilər:

1) məzəmmət;

- 2)töhmət;
- 3)şiddətli töhmət;
- 4)xidməti vəzifəyə tam uyğun olmaması barədə xəbərdərlik;
- 5)tutduğu vəzifədən aşağı vəzifəyə keçirmə;
- 6)xüsusi rütbənin bir pillə aşağı salınması;
- 7)xidmətdən xaric edilmə.

AR DİN-nin 2002-ci il tarixli 6 sayılı əmri ilə DİO-nun İntizam Nizamnaməsi təsdiq edilmişdir. Burada göstərilir ki, daxili işlər orqanlarında xidməti intizam-daxili işlər orqanları əməkdaşları tərəfindən, onlara həvalə olunmuş vəzifələrin icrasında və öz səlahiyyətlərini həyata keçirərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərman və Sərəncamlarına, daxili işlər orqanlarının fəaliyyətini tənzimləyən digər normativ aktlara, Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyinin birbaşa və bilavasitə rəislərin əmr və göstərişlərinə əməl etməkdə ibarətdir.

Nizamnamə daxili işlər orqanlarının sırası və rəis heyəti əməkdaşlarına şamil olunur. Bu intizam nizamnaməsinin əsas məqsədlərindən biri də Daxili İşlər Orqanlarında möhkəm intizama nail olmaqdır.

Nizamnaməyə görə Daxili İşlər Orqanlarının əməkdaşları tərəfindən qanunçuluğu, nizamnaməyə və hüquq qaydalarına riayət olunmasını təmin etməli, şüurlu və məsuliyyətli münasibətdə, yüksək mənəvi, şəxsi və iş keyfiyyətləri aşılmalıdır.

Daxili İşlər Orqanlarında xidməti vəzifələrin nümunəvi yerinə yetirilməsinə və xidmətdə əldə olunmuş yüksək nəticələrə görə əməkdaşlara həvəsləndirmə tətbiq edilə bilər. Məsələn: təşəkkür, pul mükafatı, fəxri fərmanla təltif etmə, xüsusi rütbənin vəzifə ştatında nəzərdə tutulduğundan bir pillə yuxarı verilməsi. Həvəsləndirmə tədbiri kimi, əvvəllər verilmiş intizam tənbehinin vaxtından əvvəl götürülməsi tətbiq oluna bilər.

Xidməti və icra intizam qaydalarını pozduqlarına, eləcə də Daxili İşlər Orqanları əməkdaşının adına xələl gətirən hərəkətlərə yol verdiklərinə görə

əməkdaşlara məzəmmət, töhmət, şiddətli töhmət xidmətdən azad edilmə kimi intizam tənbehi tətbiq edilə bilər.

Bundan başqa Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 29.06. 2001 tarixli fərmanı ilə «Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Orqanlarında xidmət keçmə haqqında» Əsasnamə təsdiq edilmişdir.

Daxili İşlər Orqanlarında xidməti intizam-əməkdaşlar tərəfindən onlara həvalə olunmuş vəzifələrin icrasında və öz səlahiyyətlərini həyata keçirən zaman Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə, vəzifə təlimatlarına, habelə Azərbaycan Respublikasının müvafiq İHO-nın və bilavasitə rəislərin əmr və göstərişlərinə əməl etməkdən ibarətdir

Nizamnamə daxili işlər orqanlarının sırayı və rəis heyəti əməkdaşlarına şamil olunur. Bu intizam nizamnaməsinin əsas məqsədlərindən biri də daxili işlər orqanlarında möhkəm intizama nail olmaqdır.

Nizamnaməyə görə daxili işlər orqanlarının əməkdaşlarına qanunçuluğu, nizamnaməyə və hüquq qaydalarına riayət olunmasını təmin etməli, şüurlu və məsuliyyətli münasibətdə, yüksək mənəvi, şəxsi və iş keyfiyyətləri aşılmalıdır.

Mülki hüquqi məsuliyyət mülkiyyət, əmlak xarakteri daşıyır. Belə ki, mülki hüquq mülkiyyət münasibətlərini nizamlayır. O, əvəzetmə xarakteri daşıyır, ona görə ki, məqsədi pozulmuş mülkiyyət hüququnun bərpasıdır. Mülkiyyətin ölçüsü, adətən vurulmuş ziyanın ölçüsünə uyğun gəlməlidir.

Borclu, öhdəliyi icra etmədikdə və ya lazımi qaydada icra etmədikdə, bu nəinki kreditora zərər vurur, habelə, onun yaratdığı zəncirvari reaksiya cəmiyyətdə əmtəə pul münasibətlərində pozuntuların yaranmasına gətirib çıxarır. Hüquq pozuntularının qarşısının alınması, onun nəticələrinin aradan qaldırılması üçün tətbiq olunan mülki hüquqi məsuliyyətdən öhdəliklərin pozulmasına qarşı bir sanksiya kimi istifadə olunur.

Mülki-hüquqi məsuliyyətin, əmlak və əvəz xarakteri daşması, habelə bir şəxsin təqsirinə görə başqasının məsuliyyət daşmasına yol verilməsi və s. xüsusiyyətlərlə hüquqi məsuliyyətin digər növlərindən fərqləndirilir.

Mülki-hüquqi məsuliyyət təşkilatın kreditorun maraqlarına uyğun qanunla, yaxud müqavilə ilə hüquqpozucuya qarşı xoşagəlməz əmlak xarakterli nəticələrin, zərərin, dəbbə pulunun ödənilməsi kimi hüququ pozan şəxsə qarşı təsir tədbirlərinin tətbiqindən ibarətdir. Bu məsuliyyət kompensasiya xarakteri daşıyır, onun məqsədi kreditorun pozulmuş əmlak hüququnun bərpasıdır.

Mülki-hüquqi məsuliyyət yaranmasından asılı olaraq müqaviləli və qeyri-müqaviləli olur. Bu məsuliyyət hüququ pozan şəxsin vurduğu zərərin tam ödəməsi prinsipinə əsaslanır (istisnalar da mövcuddur).

Mülki hüquqda (MM-nin 1128-cimaddəsinin I bəndi) göstərilir ki, malın, işin və xidmətin konstruksiya, resept və ya digər qüsurları nəticəsində, habelə mala (işə, xidmətə) dair yanlış və ya yarımçıq informasiya vermək nəticəsində fiziki şəxsin həyatına, sağlamlığına və ya əmlakına, yaxud hüquqi şəxsin əmlakına dəyən zərərin əvəzini malın satıcısı və ya istehsalçısı, iş görmüş və ya xidmət göstərmiş şəxs təqsirli olub-olmadığına və zərərçəkənə onlar ilə müqavilə mülkiyyətdə olub-olmadığına baxmayaraq ödəməlidirlər.

Mülki dövriyyənin normal inkişafı və fəaliyyət göstərməsi üçün əsas şərtlərdən biri mülki hüquq subyektlərinin öz vəzifə və öhdəliklərini vicdanla, lazımcınca yerinə yetirmələrindən ibarətdir.

Müqavilə və digər öhdəliklərin pozulması törədilmiş mülki hüquq pozuntuları nəinki subyektlərin əmlak sferasına, habelə bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatına və vətəndaş cəmiyyətinə mənfi təsir göstərir.

Mülki hüquq məsuliyyəti dedikdə, elə bir sanksiya başa düşülür ki, bu sanksiyanın tətbiqi nəticəsində hüquq pozuntusu törədən şəxs üçün əmlak xarakterli arzu olunmaz nəticələr, əlavə yük yaranır.

Mülki qanunvericilik məsuliyyət tədbirlərinin bir çox formasını müəyyənləşdirir və nəzərdə tutur dəbbə pulu (cərimə, penya) verilməsi, zərərin əvəzinin ödənilməsi, behin itirilməsi və s. Bunların hamısı hüquq pozuntusu

törədənlərə tətbiq edilən məsuliyyət tədbirləri formasında mülki hüquq sanksiyalarıdır.

Hüquq məsuliyyətinin əsası

Hüquq məsuliyyətinin cinayət, inzibati mülki və intizam növləri mövcud olduğundan hər bir hüquq məsuliyyəti növünün özünün əsası vardır.

Hüquq məsuliyyətinin əsası

Cəmiyyətdə cərəyan edən hüquq münasibətləri normativ-hüquqi aktlarda təsbit olunmuş hüquq normalarına əsasən tənzimlənir. Həmin normalara zidd olan davranış hüquq məsuliyyəti yaradaraq sonuncunun əsasını təşkil edir.

Hüquq məsuliyyəti əsasən 6 növdə cəmləndiyinə baxmayaraq dövlətin hüquq sistemini təşkil edən hər hansı bir sahəsində baş vermiş hüquq pozuntusuna görə hüquq məsuliyyəti ya cinayət, ya inzibati, ya mülki yaxud da intizam növü də olacaqdır. Məsələn, əmək qanunvericiliyinin pozulması mülki məsuliyyət yaradır.

Cinayət Məcəlləsi ilə nəzərdə tutulmuş cinayət tərkibinin bütün əlamətlərinin mövcud olduğu əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) törədilməsi cinayət məsuliyyəti yaradır.

Cinayət məsuliyyətinin əsasını cinayət tərkibinin əlamətlərini özündə ehtiva edən ictimai təhlükəli əməlin törədilməsi təşkil edir.

Cinayət məsuliyyəti cinayət törədən şəxsin mühakimə edilməsi və ona cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlərin tətbiqi ilə bağlı dövlət reaksiyasıdır.

Cinayət tərkibi ictimai təhlükəli əməli cinayət kimi xarakterizə edən cinayət qanununda göstərilən obyektiv və subyektiv əlamətlərin məcmusudur.

Hər bir hüquq məsuliyyətinin əsası kimi hüquq pozuntusunun tərkibi mövcud olmalıdır.

Hüquq pozuntusunun tərkibi pozuntunun obyektinin, obyektiv cəhətini, subyektinin və subyektiv cəhətinin məcmusundan ibarət olmalıdır. Bu tərkib elementlərindən hər hansı birinin olmaması hüquq məsuliyyətinin yaranmasını istisna edir.

Hüquqi məsuliyyət mütləq hüquq pozuntusu ilə əlaqədar olaraq əmələ gəlir. Hər bir hüquq pozğunluğundan şəxsin dövlət qarşısında cavab vermək vəzifəsi törəyir. Buradan belə nəticə çıxır ki, hüquq pozğunluğu hüquqi məsuliyyətin əsası kimi çıxış etməsi üçün onun tərkibini təşkil edən müəyyən üsürlərin mövcud olması zəruridir. Bu üsürlərə hüquq pozğunluğunun obyektı, subyektı və subyektiv cəhəti daxildir. Hüquq pozğunluğunun subyektı dedikdə hüquq pozğunluğunu edən şəxs, yəni qanunu pozan şəxs başa düşülür. Hüquqpozmanın subyektı dövlət idarə, müəssisə və təşkilatlar, ictimai təşkilatlar, vəzifəli şəxslər və vətəndaşlar da ola bilər. Cinayət hüquq pozğunluğunun subyektı yalnız müəyyən yaşa çatmış anlaqlı fiziki şəxslər ola bilər.

Mülki, inzibati, intizam hüquq pozğunluqlarının subyektı isə həm vətəndaşlar, dövlət təşkilatları, həm də ictimai təşkilatlar ola bilər.

Hər bir hüquq pozğunluğu müəyyən şəxsin qanunazidd hərəkət və ya hərəkətsizliyində ifadə olunan iradəvi aktdır. Burada hərəkətsizlik dedikdə şəxsin üzərinə düşən vəzifələri yerinə yetirmək imkanına malik olması və yerinə yetirməli olmasına baxmayaraq bunları etməməsi nəzərdə tutulur. Lakin heç də hər bir hərəkət və ya hərəkətsizlik deyil, yalnız şəxsi və əmlak hüquqlarına, ictimai mənafeyə zərər vuran hərəkət və ya hərəkətsizlik hüquqi məsuliyyət üçün əsas ola bilər. Hüquqazidd və zərərli əməlin mövcud olması hələ hüquqi nəticələrin baş verməsi üçün kifayət deyildir. Hüquqazidd hərəkət və ya hərəkətsizliklə onların nəticəsi arasında bilavasitə səbəbli əlaqə olmalıdır.

Hüquq pozğunluğunun subyektiv cəhəti hüquq pozğunluğu edən şəxsin daxili aləmi, hər şeydən əvvəl, onun psixi vəziyyətilə əlaqədar olub, təqsir formasında təzahür edir.

Təqsir şəxsin hüquq pozğunluğuna və onun nəticələrinə psixi münasibəti olub qəsd və ya ehtiyatsızlıq formasında ifadə olunur. Hüquq pozğunluğu tərkibinin mövcud olması üçün şəxsin təqsirinin müəyyən edilməsi zəruridir.

NƏTİCƏ

Hüquqi qanunlar dərk edilmiş obyektiv qanunlara müvafiq olaraq qanunverici orqan tərəfindən qəbul edilir və insanların cəmiyyətdə necə olmalarını, hansı davranış törətmələrini göstərən normalardan ibarət olur. Lakin, bu normalar hansı tərəfindən qəbul edilmir və göstərilən qaydada həyata keçirilmir. Qanunverici orqan bu normaları müəyən edərkən, cəmiyyətin ümumi maraqlarını nəzərə alsada, ayrı-ayrı fərdi maraqların bütün rəngarəngliyini nəzərə ala bilməz, yəni, ümumilikdə bu normaların pozula biləcəyi ehtimalı, onun qarşısını alma tədbirləri normada öz əksini tapır və ayrı-ayrı şəxslərin hüquqazidd əməlləri buna uyğunlaşdırılır, qarşısını alma tədbirləri görülür.